

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ О. П. ПОГРЕБЕНЬСЬКОГО (1905-1979)

Статтю присвячено аналізу одного з аспектів наукової спадщини О. П. Погребенського – проблемі історії соціально-економічних відносин на теренах України у другій половині XIX – на початку XX ст. Результатом наукової праці О. П. Погребенського стала монографія «Столипінська реформа на Україні», яка є першим науковим дослідженням, де розглянута роль соціально-економічних відносин на теренах України кінця XIX – початку XX ст. як окремого регіону Російської імперії.

Ключові слова: О. П. Погребенський, наукова спадщина, історія України, аграрне питання, столипінська реформа.

Статья посвящена анализу одного из аспектов научного наследия А. П. Погребенского – проблеме истории социально-экономических отношений на территории Украины во второй половине XIX – в начале XX ст. Результатом научной работы А. П. Погребенского стала монография «Столыпинская реформа на Украине», которая является первым научным исследованием, где рассмотрена роль социально-экономических отношений на территории Украины в конце XIX – в начале XX ст. как отдельного региона Российской империи.

Ключевые слова: А. П. Погребенский, научное наследие, история Украины, аграрный вопрос, столыпинская реформа.

This article analyzes one aspect of the scientific heritage A. P. Pogrebinsky – the problem of the history of socio-economic relations in the territory Ukraine in the second half of XIX – early XX century. The result of the scientific work of A. P. Pogrebinsky monograph «Stolypinska reform in Ukraine», which examined the role of socio-economic relations in Ukraine in the late XIX – early XX century as a separate region of the Russian Empire.

Key words: A. P. Pogrebinsky, scientific heritage, history of Ukraine, the agrarian question, Stolypin's reform.

У сучасних умовах історичного розвитку України, політичного і культурного самовизначення українського суспільства в сучасному світі, вивчення персоналій діячів вітчизняної культури 20-30-х рр. XX ст. – періоду «ренесансу» української культури, чиї імена в умовах панування радянської тоталітарної системи перебували поза межами наукових досліджень або й взагалі були викреслені з історії, залишає викликати особливий інтерес сучасних дослідників. Незважаючи на вжиті за останні чверть століття дослідження творчої спадщини окремих представників вітчизняної історичної науки 1920-30-х рр., українська історіографія залишає ще безліч лакун для вивчення, в тому числі науково-критичної верифікації поглядів у їх дослідженнях.

При реконструкції української історіографії першої третини XX ст. неможливо обійти увагою постать Олександра Петровича Погребенського,

прізвище якого в науковій літературі більше відоме як «Погребинський» [1] – саме таким варіантом написання прізвища підписані його опубліковані наукові праці. Формування та становлення О. Погребенського як вченого-історика відбулося в УРСР, де він провів перші роки свого життя (1905-1933). Основним науковим доробком за цей час стала монографія «Столипінська реформа на Україні» [2], яка є першим науковим дослідженням у світовій історіографії, де розглянута роль соціально-економічних відносин на теренах України кінця XIX – початку XX ст. як окремого регіону Російської імперії. На початку 1930-х рр. з посиленням адміністративного тиску на українських учених, із звинуваченням їх у буржуазному націоналізмі й бажанням більшовицької влади підкорити своєму ідеологічному диктатові, він переїхав до Москви, де прожив все своє подальше життя та досліджував проблеми

російської економіки та історії світової економіки XIX-XX ст. [3].

Діяльність та творчість провідних істориків-україністів 1920-30-х рр., до числа яких відносимо й О. Погребенського, не вписувалися в офіційну класову схему суспільно-політичного руху та була неугодною для радянських науковців, тому його наукова спадщина «українського» періоду життя довгий час залишалася поза увагою дослідників. Ще однією причиною цього було те, що О. Погребенський належав до наукової школи репресованого академіка М. Слабченка [4, с. 137]. Введення у науковий обіг праці «Столипінська реформа на Україні» відбулося тільки в середині 1940-х рр., коли історики почали використовувати її у своїх дослідженнях [5], постать же самого автора ще тривалий час чекала на наукову реабілітацію. Жорстокі реалії радянської доби сприяли забуттю його імені на довгий вік, особливо щодо діяльності у період другого двадцятиріччя XX ст.

В історіографічних оглядах ім'я О. Погребенського вперше згадав О. Оглоблин. У монографії «Українська історіографія. 1917-1956», український історик діаспори відмітив свого колегу як автора монографії «Столипінська реформа на Україні», нарису «Аграрна справа на Україні в світлі II Державної Думи» та інших публікацій [6]. Упродовж наступних сорока років ім'я О. Погребенського та його наукова спадщина українського періоду знаходились поза увагою науковців. Лише в останні два десятиліття його творчий доробок ретельно досліджується вченими.

В українській історіографії монографія О. Погребенського «Столипінська реформа на Україні» переважно згадується в контексті вивчення діяльності податкових органів [7], соціально-економічного розвитку [8], здійснення аграрної реформи П. Столипіна [9-13], аграрного законодавства [14], діяльності земств [15], банківської системи [16], стану сільського господарства [17], поземельних відносин [18], історико-правових аспектів управління земельними ресурсами [19], суспільно-політичного життя [20] тощо в Україні на зламі XIX-XX ст. Високий індекс посилань на праці О. Погребенського (переважно «московського» періоду життя) спостерігаємо й в російській сучасній науковій літературі, в якій досліджується великий спектр питань економіки та історії економіки Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. [21].

Серед великої кількості розбіжних оцінок монографії О. Погребенського більшість є позитивними, але певна частина – неоднозначні. Наприклад, Д. Селіхов закидає вченому, що при написанні монографії він спирався на постулати марксистської історіографії, а в центрі свого дослідження ставив питання класової боротьби [14]. Цю тезу, вважаємо за потрібне, заперечити змістом самої монографії, в якій історику вдалося оминати ідеологічного підтексту тих часів. Підтвердження наших слів та противагу тези

Д. Селіхова знаходимо в дослідженні Л. Ігнатової, яка зауважила, що «характерною рисою досліджень цього періоду було те, що ... столипінська реформа розглядалася економістами неупереджено», серед яких згадала ім'я й О. Погребенського [11].

Одночасно із науковим забуттям довгий час не знаходила належного висвітлення в науковій літературі й біографія О. Погребенського. Вперше крихітні відомості про біографічні дані вченого з'явилися лише на початку XXI ст. у поодиноких розвідках, де постать вченого згадується як учня академіка М. Слабченка [22-23]. Поява перших біографічних нарисів, присвячених науковцю, припадає на останнє десятиліття. Проводячи огляд сучасної східноєвропейської історіографії, можемо констатувати, що їх три. Формально автором першої біографічної розвідки на честь О. Погребенського вважається – Л. Шаховська [24], але фактично дослідження щодо реконструкції біографії та описання і перевидання наукового доробку призабутого вченого проводить В. Погребинська – донька, доктор економічних наук, професор МДУ імені М. Ломоносова [25].

Певний внесок у розробку проблеми зробив і автор даної розвідки [1; 26]. У вищезгаданих напрацюваннях стисло висвітлювався життєвий шлях і творча спадщина О. Погребенського, де розкриваються окремі аспекти діяльності вченого та здійснено аналіз його основних наукових праць, у тому числі монографії «Столипінська реформа на Україні». Представлені ж моделі інтерпретації в достатній мірі не повні, спірні і потребують істотного коригування. Наприклад, Л. Шаховська зовсім не розглядає український період життя вченого та не вказує на його іудейське походження [24], про що без зацікавлення згадує й В. Погребинська [25]. Недоліком студій В. Левченка є невикористання фондів російських архівів.

Життя О. Погребенського умовно можна розділити на два періоди: український (1905-1933) і російський (1933-1979). У свою чергу український період умовно складається з трьох етапів: доодеського (1905-1924), одеського (1924-1931) і київського (1931-1933). Його життєвий шлях розпочався в Чернігові, де він народився 17 травня 1905 р. у родині освітян іудейського віросповідання. Безумовно традиційне ставлення євреїв до освіти як компонента національної самосвідомості і фах батьків сприяли захопленню юнака навчанням та визначенню у виборі майбутньої професії. У шістнадцять років, відразу після закінчення гімназії, він почав викладати історію у дитячих будинках для безпритульних [24, с. 5], а 1922 р. переїхав до містечка Березівки (сучасний районний центр Березовського району Одеської області), де працював лектором училища [27, с. 2].

У 1924 р. О. Погребенського згідно відрядженню Одеського Губпрофосу було направлено до Одеського інституту народної освіти (ОІНО – провідний вищий навчальний заклад УСРР [23]) для отримання вищої освіти [27, с. 1]. Під час навчання в ОІНО він захопився науковою роботою,

яка в подальшому стала пріоритетною лінією в його житті. Будучи студентом III курсу історичного відділення факультету професійної освіти, на семінарах з історії України під керівництвом професора М. Слабченка проробляв теми кінця XIX – початку XX ст. (переважно історія соціальних рухів, революційних організацій тощо). Захопившись питаннями історії цього періоду, він став учасником заснованого М. Слабченком для студентів випускного курсу семінару підвищеного типу з соціально-економічної історії України (ця проблематика займала центральне місце в наукових дослідженнях М. Слабченка) [4], де під його керівництвом почав самостійно досліджувати аспекти економічної історії.

Після закінчення 1928 р. ОІНО [26, с. 4] (Л. Шаховська помилково вказує про закінчення 1927 р. Одеського інституту народного господарства [24, с. 7]) О. Погребенський паралельно з вивченням інших проблем історії України [28] продовжував проводити самостійні дослідження за цим напрямом та ретельно опрацьовував матеріали одеських і київських архівів. Наслідком такої наполегливої та плідної праці стали дві перші статті – «Аграрна справа на Україні в світлі II Державної Думи» і «До історії оренди земель у Новоросійських військових поселеннях після 1857 р.». Обидві студії були опубліковані в «Записках» Одеського наукового товариства [29], яке за статутом було філією Української академії наук та стало першим українознавчим академічним осередком в Одесі [30]. Членом цього наукового об'єднання молодий науковець став з самого початку його заснування – 1926 р.

Статтю «Аграрна справа на Україні у світлі II Державної Думи» було присвячено вирішенню аграрного питання на теренах України депутатами II Державної Думи (1907 р.). В ній автор зазначав, що аграрний устрій в країні змушував уряд придивитися до ситуації у сільському господарстві. У зв'язку з чим одним з напрямів діяльності II Державної Думи, в якій земельне питання розглядалося гостріше, аніж у I Думі, було складено пакет законодавчих актів з питань реформування сільського господарства. Але незважаючи на головну мету в роботі II Державної Думи – вирішення аграрного питання, з різних причин та протиріч між членами Думи, в першу чергу між українськими партіями, воно так і не було вирішено. Цю розвідку О. Погребенського можна вважати певним заділом у написанні його основної праці – «Столипінська реформа на Україні».

У розвідці «До історії оренди земель у Новоросійських військових поселеннях після 1857 р.» автор розглядав історію оренди земель у Новоросійських військових поселеннях (сучасні вчені не враховують цю студію у своїх дослідженнях відносно даної теми [31]), формально ліквідованих імперським урядом 4 червня 1857 р. внаслідок посилення революційної ситуації. Хоча на теренах України фактично вони були ліквідовані тільки на початку 1859 р., а поселяни на умовах оренди землі

сплачували поземельні податки та в юридичних правах прирівнювались до удільних селян.

Головним же результатом наукової діяльності О. Погребенського українського періоду є монографія «Столипінська реформа на Україні». Широкому колу читачів ця праця була презентована 1931 р. кооперативним видавництвом «Пролетар» (у сучасній літературі іноді помилково вказують видавництво «ОДУ» [19]). Надрукована вона була у лютому 1931 р. у Четвертій державній друкарні імені К. Маркса, що входила до Українського поліграфічного об'єднання та знаходилася в Одесі (деякі вчені помилково вказують місто Київ [13]) за адресою Стурдзівський завулок, 3-а накладом три тисячі примірників. Бібліографічний опис цього видання було вміщено в «Літопису українського друку», «Картковому репертуарі» та інших покажчиках Української книжкової палати [2, с. 2].

Таким чином, книжка О. Погребенського набула широкого розповсюдження на всій території СРСР – була розіслана до бібліотек, вишів, наукових установ тощо. На сьогодні в Одесі нами виявлено тільки два примірники цього видання. Один екземпляр знаходиться у Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (в каталозі Одеської державної наукової бібліотеки імені М. Горького це видання не значиться), а другий – у бібліотеці кафедри історії України ОНУ імені І. І. Мечникова. Тобто цю книжку не оминула доля багатьох інших видань, вилучених з обігу, які були внесені до переліку творів заборонених радянською владою для використання через «ідеологічну недосконалість» і «буржуазно-націоналістичну» спрямованість у 1930-х рр. з подальшим знищенням, що приводило до «загибелі» творів та їх авторів у пам'яті людей. Отже, можна передбачити чому один із двох одеських примірників монографії О. Погребенського, що зберігається в бібліотеці Одеського університету, за вісімдесят три роки свого «життя» на сьогодні не має обкладинки.

Архітектура монографічного дослідження О. Погребенського складається із передмови, чотирьох розділів (II розділ – шість підрозділів, III розділ – 2, IV розділ – 5), приміток, списку літератури й джерел, що налічує 85 пунктів. Загальний обсяг роботи становить 127 сторінок (у поодиноких публікаціях автори помилково вказують «160 с.» [3] або «179 с.» [19]). У тексті роботи та примітках міститься 48 таблиць.

У передмові до монографії О. Погребенський на кшталт сучасних умов до структурних елементів дисертації подав загальну характеристику дослідження. Предметом роботи автора стало проведення Столипінської реформи на теренах України, яку він досліджував як окрему місцевість Російської імперії з особистим історичним розвитком у контексті економічного розвитку Східної Європи, а не на великодержавних імперських засадах [2, с. 3]. Актуальність своєї праці вчений обґрунтовував тим, що економіка України к. XIX – поч. XX ст. характеризувалася її

особливостями і ніяк не укладалася в загальноросійські рамки: «порівнюючи в процесі дослідження іноді українську економіку з російською, ні в якому разі не можна збиватися на шлях «розпускання» проблем української історії в «загальноросійському» мірлі» [2, с. 3]. Отже, вчений вважав, що розроблення найновішої економічної історії України не тільки можливе, а й методологічно вкрай потрібне.

Також О. Погребенський здійснив історіографічний аналіз літератури за обраною темою та прийшов до висновків, що на відміну від історичної російської літератури, в якій на той час вже було кілька монографій з цієї теми, українській історичній літературі таких напрацювань бракувало. Коментуючи цю проблему він зазначав, що «погляди старої історіографії на історичний процес Східної Європи характеризувалися не тільки великодержавним шовінізмом, згідно з яким була лише історія Росії, а не складові частини, з яких це абстрактне поняття «Росія» складалося, але й навіть повним нехтуванням особливостей історичного розвитку її окремих місцевостей» [2, с. 3]. Отже, історичний поступ самостійної України О. Погребенський сприймав як аксіому. Під час роботи над монографією автор обрав синтетичний метод дослідження. Для досягнення поставлених завдань використав широкий спектр джерельної бази. Одним із недоліків дослідження, за визначенням автора, була обмеженість актових і статистичних документів: «... використовував загальноімперські цифри, які не подавали по губернських відомостей та земських збірників. Це призвело до різностайності джерел» [2, с. 4].

У першому розділі монографії – «Вступі», О. Погребенський розглянув причини та соціальну суть столипінської реформи. Другий розділ він присвятив вивченню проведення Столипінської реформи на Україні за такими складовими як мобілізація земельної власності, чинність Селянського банку, хутірське й відрубне господарство, урядове обстеження хуторів, переселення селян, чинність сільськогосподарських агенцій за кордоном. У цьому розділі вчений одним з перших проаналізував значення в сільському господарстві прошарку середньо-забезпечених селян, уперше розглянув питання розвитку приватного селянського господарства на хуторах та відрубках, куплених селянами з фонду Селянського банку та звинуватив Селянський банк у спекуляціях на ринку землі та в його орієнтації на найзаможніші прошарки села [16, с. 7].

Третій розділ історик присвятив дослідженню збіжжовій торгівлі в Україні за часів Столипінської реформи. Під час проведення якої,

порівняно з показниками кінця XIX ст., простежувалася тенденція випередження збіжжових зборів відносно зі зростанням населення [2, с. 58].

У четвертому розділі вчений характеризував вирішення аграрної справи в Україні в III Державній Думі за такими пунктами як соціальна й партійна приналежність її депутатів, обговорювання указу П. Столипіна «Про доповнення деяких постанов діючого закону в питаннях селянського землеволодіння і землекористування» від 9 листопада 1906 р. та закону «Про земле-впорядження» від 29 травня 1911 р., справи переселення селян, законопроекти різних депутатських угруповань.

Отже, монографія О. Погребенського, незважаючи на певні її недоліки [10, с. 7; 16, с. 7; 18, с. 95], є першим ґрунтовним дослідженням, в якому автор розглянув роль соціально-економічних відносин на теренах України кінця XIX – початку XX ст. як окремого регіону Російської імперії. Використовуючи неупереджений підхід він віддав належну увагу історичним особливостям соціально-економічного розвитку на теренах України. Незважаючи на вдалий початок кар'єри в Одесі, О. Погребенський вже 1931 р., після чергової реорганізації вищої школи та науково-дослідних установ історичного профілю переїхав до Києва, де став співробітником комісії з вивчення історії Західної Європи при Всеукраїнської Академії наук. Його перебування в цьому місті було нетривалим. Вже через два роки він перебрався до Москви, де й продовжив педагогічну та наукову кар'єру.

Отже, історія соціально-економічних відносин на теренах України займала ключове місце в творчій діяльності О. Погребенського в українській період життя – час формування його інтелектуальних інтересів, коли він будучи представником єврейської культури інтегрувався в українську історичну науку. Головним критерієм позитивної оцінки у працях вченого було вірне і сумлінне служіння українській національній справі, обумовлене його зацікавленням науковими інтересами, що були в епіцентрі наукового поля його вчителя – М. Слабченка, та свідоме сприйняття самотності та самостійності українського народу. На початку 1930-х рр. займатись виключно наукою і залишатись осторонь кон'юнктурних політичних реалій вченим ставало дедалі важче. Посилювалася боротьба політичного керівництва з «буржуазним націоналізмом» в українській історичній науці та в країні в цілому, що призвело до безжалісного знищення її виразників. Імовірніше за все саме політичними обставинами було зумовлено переїзд О. Погребенського до Москви, де він продовжив досліджувати проблеми економіки Російської імперії, але на підґрунті марксистсько-ленінської ідеології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Відносно історії зміни написання прізвища «Погребенського» на «Погребинський» див.: Левченко В. В. Одеський історик-україніст Олександр Петрович Погребенський (1905-1979): наукова реабілітація / В. В. Левченко // Історична україністика в Одеському університеті: визначні віхи, персонажі, доробок. – Одеса, 2013. – С. 96–111.
2. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні / О. Погребинський. – Одеса : Вид-во «Пролетар», 1931. – 128 с.

3. Див.: Библиографический список опубликованных научных трудов А. П. Погребинского // Погребинский А. П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX-XX вв.): [моногр.] / А. П. Погребинский. – Переизд. с изм. и доп. – Волгоград, 2000. – С. 188–191.
4. Заруба В. М. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882-1952): [монографія] / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ, 2004. – 456 с.
5. Лось Ф. Є. Україна в роки столипінської реакції / Ф. Є. Лось // Нариси з історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1944. – Вип. 11. – С. 73.
6. Оглоблин О. Українська історіографія: 1917-1956 / О. Оглоблин. – К., 2003. – С. 55.
7. Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: організаційно-правові засади діяльності дис. ... канд. юрид. наук / В. Р. Жвалюк. – Х., 2000. – 249 арк.
8. Власюк І. М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток правобережної України (1906-1914 рр.): автор. дис. ... канд. іст. наук / І. М. Власюк. – К., 2000. – 20 с.
9. Майстренко В. С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. С. Майстренко. – Харків, 1997. – 17 с.
10. Бочаров В. В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906-1916 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. В. Бочаров. – Донецьк, 2001. – 19 с.
11. Ігнатова Л. Р. Аграрна реформа П. А. Століпіна та її здійснення в Україні (1906-1914 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Л. Р. Ігнатова. – Одеса, 2002. – 19 с.
12. Приймак О. М. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906-1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук / О. М. Приймак. – Запоріжжя, 2002. – 286 с.
13. Овдін О. В. Столипінська аграрна реформа на Катеринославщині (1906-1916 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. В. Овдін. – Дніпропетровськ, 2005. – 20 с.
14. Селіхов Д. А. Аграрне законодавство царської Росії в Україні епохи капіталізму (II пол. XIX – поч. XX ст.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Д. А. Селіхов. – Харків, 2002. – 20 с.
15. Верховцева І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911-1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / І. Г. Верховцева. – Черкаси, 2004. – 20 с.
16. Терещенко В. Д. Роль іпотечних банків у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні (1906-1916 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. Д. Терещенко. – Тернопіль, 2005. – 22 с.; Приймак О. М. Позикова політика Селянського банку на Півдні України / О. М. Приймак // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 9. – С. 108–112.
17. Расвський С. М. Сільське господарство Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук / С. М. Раєвський. – К., 2006. – 194 арк.
18. Шевченко В. Реформа П. А. Століпіна та її вплив на еволюцію поземельних відносин в Україні (1906-1916 рр.) / В. Шевченко // Сіверянський літопис. – 2007. – № 4. – С. 91–101.
19. Мачуська І. Б. Історико-правові аспекти управління земельними ресурсами: Столипінська аграрна реформа / І. Б. Мачуська. – Ресурс доступу: www.rusnauka.com/23_SND_2008/Pravo/26568.doc.htm.
20. Дудар О. В. Місце «Черниговских губернских ведомостей» у суспільно-політичному житті України другої половини XIX – початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. В. Дудар. – К., 2008. – 20 с.
21. Золотарева В. П. Особенности инвестиционной деятельности в России (1861-1900 гг.): дис. ... канд. экон. наук / В. П. Золотарева. – М., 2005. – 161 с.; Слепова О. В. Основные направления экономической политики правительства П. А. Столыпина: дис. ... канд. ист. наук / О. В. Слепова. – М., 2005. – 175 с.; Мельников М. В. Финансовая политика России во второй половине XIX – начале XX в.: проблема становления золотого денежного обращения: автореф. дис. ... докт. ист. наук / М. В. Мельников. – Нижний Новгород, 2009. – 54 с. та ін.
22. Див.: Заруба В. М. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882-1952): [монографія] / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ, 2004. – 456 с.; Заруба В. М. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882-1952) / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ, 2004. – 352 с.
23. Див.: Левченко В. В. Організація та діяльність Одеської секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури при Одеському інституті народної освіти / В. В. Левченко // Записки історичного факультету. – Одеса, 2003. – Вип. 13. – С. 126–140; Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920-1930 рр.): позитивний досвід невеликого експерименту / В. В. Левченко. – Одеса, 2010. – 428 с.
24. Шаховская Л. С. Предисловие // Погребинский А. П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX-XX вв.): [моногр.] / А. П. Погребинский. – Переизд. с изм. и доп. – Волгоград, 2000. – С. 7–10.
25. Інтерв'ю з В. О. Погребинською 19 квітня 2014 р. // Особистий архів автора.
26. Левченко В. В. Погребинський Олександр Петрович / В. В. Левченко // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 308–310.
27. Державний архів Одеської області. – Ф. Р-1593, – оп. 1, – спр. 3705, – 6 арк.
28. Погребинський О. Українська листівка-метилік у 1917-19 роках / О. Погребинський // Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі. – 1929. – Ч. 2-3. – С. 117–122.
29. Записки Одеського наукового товариства при ВУАН. Секція соціально-історична. – Одеса, 1928. – № 2. – С. 48–92; 1930. – № 5. – С. 63–71.
30. Див.: Левченко В. В. Одеське наукове товариство при Українській академії наук (1926-1931) – перший українознавчий академічний осередок в Одесі / В. В. Левченко, А. Д. Хохолькова // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри / Відп. ред. М. І. Михайлуца. – Одеса: ВМВ, 2013. – С. 173–177.
31. Див.: Цубенко В. Л. Історія Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії. 1817-1857 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. Л. Цубенко. – Одеса, 2003. – 17 с.; Шармар О. Військові поселення в Україні (1817-1857 рр.): історико-правовий аспект / О. Шармар // Воєнна історія. – 2003. – № 2 та ін.

Рецензенти: д.і.н., проф. М. І. Михайлуца (Одеський національний морський університет);
д.і.н., проф. Є. Г. Сінкевич (Чорноморський державний університет ім. Петра Могили).